

УДК 355.32(438+474.3+437.3:47+57):39“199/202”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2022.04.042>

DEMSKI DAGNOSŁAW

Dr hab., Ośrodek Etnologii i Antropologii Współczesności, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polska. ORCID: 0000-0002-3977-0294

DEMSKI DAGNOSŁAW

Dr. habil. at the Centre of Ethnology and Contemporary Anthropology of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw. ORCID: 0000-0002-3977-0294

Бібліографічний опис:

Demski, D. (2022) Dawne radzieckie bazy wojskowe z perspektywy 30 lat: etnograficzne mise-en-scène. *Народна творчість та етнологія*, 4 (396), 42–53.

Demski, D. (2022) Former Soviet Military Bases from the Perspective of Thirty Years: An Ethnographic Mise-en-scène. *Folk Art and Ethnology*, 4 (396), 42–53.

DAWNE RADZIECKIE BAZY WOJSKOWE Z PERSPEKTYWY 30 LAT: ETNOGRAFICZNE MISE-EN-SCÈNE

Resume / Abstract

Artykuł omawia przekształcenia miejscowości stanowiące dawniej radzieckie bazy wojskowe, jakie dokonały się po wycofaniu wojsk radzieckich w latach 1991–1993. Analiza dotyczy trzech tego typu baz – w Bornem Suliniowie (Polska), Milovicach (Czechy) oraz w rejonie Gulbene (Łotwa), a badania prowadzone były w latach 2005–2020 i zakończone z powodu ograniczeń wywołanych pandemią koronawirusa. Transformacje tych miejsc i zaadaptowanie dawnej infrastruktury do nowej sytuacji w miastach zamieszkałych przez ludność cywilną przedstawiam z pozycji ‘wystawienniczej’. Wychodzę z założenia, że po odejściu wojsk rosyjskich decyzje, co do przyszłości miasta należały również do lokalnej ludności. Generalnie to miejscowe władze lokalne miały w latach 1993–2020 największy wpływ na rozwój tych miast (Borne Suliniowo, Milovice). W wyniku tych decyzji rozwój poszedł w różnych kierunkach – cele, kierunek, stosunek do trudnej przeszłości, uwarunkowania w kontekście historycznym i geograficznym – i to jest przedmiotem analizy. Można zaobserwować zderzenie długoterminowych strategii państwowych z taktyką używaną przez jednostki, w tym praktyki codzienne. Jak się okazuje, często kształt przemian nadawała lokalna jednostkowa sprawczość a nie dalekosiężne plany i struktury. Porównując działania i zmiany w tych trzech miejscowościach zwracam uwagę na tzw. mise-en-scène, pojęcie stosowane w sferze teatru i filmu, ale także w etnografii, rozumianej jako wyznaczanie terenu. Właśnie takie praktyki formowały odrębny ‘mikrokosmos’, który później służył jako atrakcja dla przyjezdnych i turystów. Zestawienie badań w tych trzech miejscowości przyniosło wnioski, że każda niesie inną historię wynikłą w odmiennym kontekście, a co za tym idzie specyficzny przekaz: współczesne miasto otwarte na przyszłość wykorzystujące również swoją unikalną militarną przeszłość (Borne Suliniowo), miasto nastawione na rozrywkę wykorzystujące do tego rozbudowane powojenne przestrzenie, np. lotnisko, budynki (Milovice) oraz raczej pozostawienie śladów w lesie i zamazywanie tej nieodległej przeszłości (rejon Gulbene). Każda z tych miejscowości zmagają się ze swoją trudną i niechcianą przeszłością, ale z upływem czasu nabieranie dystansu do niej manifestuje się na różnorodne sposoby (rozrywka, muzea, przedstawienia pamięci, festiwale pojazdów wojennych itp.).

Słowa kluczowe: dawne radzieckie bazy wojskowe, kraje Europy środkowej, Polska, Czechy, przekształcenia, cywilne obiekty, mise-en-scène, sprawczość, praktyki codzienne.

The site of the former Soviet military base changed after the withdrawal of the Soviet army in 1991–1993 is discussed in the article. The analysis concerns the former military bases in Borne Sulinowo (Poland), Milovice (Czech Republic) and the former missile bases near Gulbene (Latvia) and three fieldworks have been taken in the 2005–2020 and finished because of the coronavirus pandemic. Transformation of these places and adaptation of the old infrastructure to the new situation in cities inhabited by civilians from the “exhibitionary” position is considered. My assumption is that after the departure of Russian the key decisions on the future belonged to the local population of cities (Borne Sulinowo, Milovice). As a result of these decision, development went in different directions – various goals, direction, attitude to the difficult past, historical, geographical, political contexts – are the subject of analysis. We can observe a clash between long-term state strategies with the tactic used by individuals, including everyday practice. Comparing the activities and changes in these three localities, I pay attention to the so-called *mise-en-scène*, a concept named in the sphere of theater and film, but also in ethnography, understood as delineating the area. Such practices formed a separate ‘microcosm’, which later served as attraction for visitors. The juxtaposition showed that each place carried different story emerging in a different context, and thus given a specific message: a modern city opened to the future, although using its unique (both German and Soviet) military past (Borne Sulinowo), a city focused on entertainment and using extensive former military spaces like airfield, buildings (Milovice), or blurring the traces of not very distant past (Gulbene area). Each of these places struggles with its troubled and unwanted past, however over time gaining distance it is manifested in various ways (through entertainment, museums, attempts to present memory, war vehicle festival etc.).

Keywords: former Soviet military bases, Central and Eastern European countries, Poland, Czech, Latvia, transformation, civilian places, local agency, *mise-en-scène*, everyday practice.

Dawne radzieckie bazy wojskowe ulokowane w krajach Europy środkowo-wschodniej w latach 1945–1993 roku stanowiły wyraźny element krajobrazu takich krajów¹ jak Polska, Niemiecka Republika Demokratyczna, a w różnym stopniu także Czechosłowacja, Węgry, nie mówiąc o krajach, które odzyskały niepodległość na początku lat 1990tych – Litwa, Łotwa, Estonia i Ukraina.

Celem tego artykułu jest pokazanie kierunków zmian jakie zachodziły w krajach Europy środkowej w stosunku do baz poradzieckich oraz jak problem przekształceń przedstawiano metodologicznie. Generalnie zmiany zachodziły pod wpływem konstituowania się nowej wspólnoty, w każdym kraju i w każdym przypadku inaczej. Stawiam pytanie czy zestawiając pochodzące z kilku krajów przykłady odsłaniamy coś, co inaczej pozostawało niewidoczne albo niezauważone. Jaki rodzaj wiedzy odkrywamy analizując te przekształcenia. Czy mamy tu do czynienia ze zmianami dekoracji, czy bardziej całościowe *mise-en-scène*, a także dlaczego w pewnych miejscowościach pozostają do odkrycia różne warstwy historyczno-kulturowe, także atrakcyjne dla współczesnych.

Bazy zakładano w różnych okresach – w innym kontekście politycznym i historycznym

w Polsce [5; 12], Niemieckiej Republice Ddemokratycznej [14], inaczej w Czechosłowacji [20] i na Węgrzech [13; 17], a nawet na Dalekim Wschodzie Rosji [22]. Ostatecznie zamykano je w latach 1991–1993 oddając je do użytku władzom cywilnym, wojskowym czy przekształcając te miejsca na inne cele.

Problem przekształceń dawnych terenów wojskowych w nowe najczęściej o charakterze cywilnym omawiany był na wiele sposobów. Przede wszystkim z perspektywy historycznej, problemu trudnej przeszłości, zniszczeń i skażenia dokonanego przez wojsko i ich działania, ale również z perspektywy wyizolowania dużych przestrzeni natury od zabudowy. Omawiano też stosunek współczesnych do niechcianego dziedzictwa wojskowego [2; 9]. Odrębnym wątkiem było przekształcanie terenów powojennych w instytucje rozrywki i kultury [10].

W tym opracowaniu skupiam się na kilku małych miejscowości z Polski, Czech i Łotwy, w których miejscowa władza i ludność musiały się zmierzyć z pozostałościami po dawnych bazach wojsk radzieckich. Wybrane miejsca potwierdzają rodzaj dystansowania się wobec niechcianej przeszłości przekształcając ją mnie lub bardziej w rodzaj ‘wystawy’. Zanim przejdę dalej to gwoli wyjaśnienia pod tym

terminem rozumiem za Tony Bennettem [1] cały ‘kompleks wystawienniczy’ [10], którego korzenie sięgają przełomu XIX i XX wieku. Muzea rozwijające się w okresie modernizmu dzięki przekształceniom kolekcji prywatnych². Jak zauważył Jeremy Braddock kolekcjonowanie stało się praktyką modernistyczną [4], a zestawienia obiektów miały znaczenie dla danego okresu, jednak w przestrzeni muzealnej, a później w wystawienniczej, pojawiały się postacie z poza centrum, które w nowej przestrzeni ‘wystawienniczej’ zyskiwały miejsce dla siebie. Współczesne miejsca o charakterze ‘wystawienniczym’ mają różne formy, nie tylko klasycznego muzeum. Zastanawiam się jakich narzędzi używano by zaadaptować przestrzeń do nowego projektu. Wykraczają one poza klasyczne mury muzealne, w przeciwieństwie do nich stają się nimi na jakiś czas, albo w oczach przybyszów/widzów, jednak nie dla stałych mieszkańców. W określonym czasie lub dla określonej grupy ludzi przestrzenie te funkcjonują jako mikrokosmos, szczególnie w przypadkach kulminacji wydarzeń. W przypadku wybranych miejscowości stawiam różne pytania, ale również związane z nowym zagospodarowaniem terenu.

Jako punkt wyjścia do moich rozważań stanowi określenie *mise-en-scène*, czyli inscenizacja. Według klasycznych definicji *mise en scène* to rodzaj aranżacji scenografii i właściwości scenicznych w sztuce. W tłumaczeniu z języka francuskiego oznacza ‘ustawienie sceny’, co pierwotnie wiązało się z teatrem³. Można podsumować to ogólnie, że *mise-en-scène* oznacza wszystko, co istnieje i można zobaczyć, ale również ostateczny efekt tego, jak to wszystko łączy się w specyficzną całość przedstawianą i stworzoną dla, ale również odbieraną przez publiczność.

Zwykle mowa jest o formach ‘wystawienniczych’, czyli o sztuce, filmie, widowisku, ale w tym studium chciałbym zastanowić się czy tę koncepcję można zastosować do przekształcenia i przeorganizowania dawnych obiektów wojskowych w nowe ‘instytucje’ mniej lub bardziej nastawione na przybyszów.

Generalnie oznacza to że stara oryginalna warstwa architektoniczna i urbanistyczna zostaje zaadaptowana do nowej funkcji, odpowiadającej współczesnym potrzebom, w tym publiczności.

Klasyczna inscenizacja składa się z wielu elementów, do których można sięgnąć – kostiumy, rekwizyty, charakteryzację, konfigurację wizualną, oświetlenie, ruch i samą grę, czyli wszystko, co ma charakter wizualny. W przypadku teatru mamy na myśli wszystko to, co znajduje się bezpośrednio na scenie. W przypadku filmu, chodzi o to wszystko, co zostało sfilmowane i znalazło się w kadrze. W kwestii przekształcania i tworzenia ‘nowej scenarii’ dawnej bazy wojskowej dzieje się tak samo, kiedy chcemy zaaranżować miejsce do naszego przedsięwzięcia. Na zasadzie wstępnych ustaleń komunikujemy co ma prezentować nasze przedsięwzięcie – jaki nastrój, jaką postać oraz jaki temat. Musi paść odpowiedź na pytanie, co tak naprawdę komunikuje nasz ‘projekt’ lub przedsięwzięcie i jego wszystkie elementy.

I tak pierwszym elementem, który ustala podstawowe informacje jest nastrój. W tym przypadku scenografia jest sposobem komunikowania tego, jak scena a przez to publiczność ma się ‘czuć’. Inaczej lub z innych elementów będzie tworzyło się muzeum cierpienia, a inaczej wesołe miasteczko, inaczej poligon dla amatorów wojskowości, a inaczej trudną historię miasta.

Podobnie jak w teatrze czy filmie, publiczność i odwiedzający są podstawą bytu. Nieistotne czy wykorzystując dawne tło militarne czy całkowicie się odwracając od niego, bez widzów nie będzie nowego wydarzenia. Co więcej, dzisiaj przybysze nie odgrywają roli biernych konsumentów, liczy się siła ich spojrzenia, co oznacza współ-uczestnictwo w tworzeniu miejsca. To oczekiwania turystów, ich ‘spectatorial gaze’ posiadają specyficzną potencjał, co może być również źródłem działania, przekształcania i miejscem sprawczości.

W tym miejscu pozwolę sobie na dygresję. W etnologii określenie *mise-en-scène* pojawia się w podejściu George Marcus ‘ethnographic *mise-en-scène*’ [15]⁴, co oznacza u niego stworzenie

terenu. Parafrazując słowa Paula Gilberta⁵, jeśli prawdą jest, że pisarstwo antropologiczne w końcu pozostaje zaangażowane w wyjaśnianie kontekstów, to oznacza, że musimy szczególnie ostrożnie myśleć o tym, jak etnograficzny mise-en-scène może być przepracowany aby stworzyć 'teren' na swoim obszarze kulturowym [11]. To inaczej spotkanie etnografa w terenie, w którym wszystkie strony kształtują wiedzę. Te dygresje z pola etnografii potwierdzają fakt współtworzenia rzeczywistości, w których odbywa się 'spotkanie'.

W przypadku przekształcania dawnych radzieckich baz wojskowych tworzenie mise-en-scène rozumiem jako transformację miejsca na wielu poziomach, od przestrzeni, uporządkowania jej w nowym porządku, narracji, opisanie teraźniejszości i historii, a także podkreślanie głównych elementów przekazu poprzez ustanowienie 'całości'.

W mojej interpretacji przekształceń dawnych baz wojskowych posłużę się jeszcze jednym pojęciem – spektakl. W nowej aranżacji stanowią one rodzaj przestrzeni wystawienniczej nastawionej, mniej lub bardziej – najczęściej bardziej – na turystów, widzów i odwiedzających. Najczęściej w tle tej przestrzeni pozostają elementy dawnej funkcji militarnej, co stanowi atrakcję dla zwiedzających. Camilla Murgia pisząc o delikatnym charakterze przestrzeni (*fragile character of space*) wymieniła muzea, ogródki wystawiennicze, gabinety kuriozów pełne niekonwencjonalnych narzędzi wystawienniczych. Zwróciła uwagę, że te «przestrzenie funkcjonują jako mikrokosmos, małe autonomiczne uniwersa operujące indywidualnie, ale jednak w relacji do otoczenia» [16, s. 7]. Moim zdaniem do tej kategorii można zaliczyć również niektóre dawne obiekty wojskowe, także ze względu na kruchość, przynależność do określonej epoki.

Problem przekształcania dawnych obiektów militarnych w przestrzenie wystawiennicze przedstawiłem już porównując obiekty z Polski i Łotwy [10]. Celem tego porównania było pokazanie zależności między polityką, stosunkiem do nieakceptowanej przeszłości

oraz stanem zachowania obiektów, co moim zdaniem ostatecznie wpływało na dalsze losy obiektów, często potężnych pod względem rozmiarów zachowanych budowli, jak i wielkości zajmowanej przestrzeni.

Sfera przekształcania tych baz nie była monolityczna, ale posiadała różne wymiary i zachodziła pod wpływem różnych czynników. Proces ten inaczej prezentował się na poziomie państwowym i regionalnym (desowietyzacja), inaczej na poziomie działań grup mieszkańców (szanse i niepowodzenia zagospodarowania i adaptacji terenu), a jeszcze inaczej na poziomie indywidualnym (wspomnienia osobiste). Z tym wiąże się również polityka pamięci, modernizacja, lokalne strategie upamiętniania i ich formy (np. muzea, izby pamięci, eventy, festiwale pamięci, internet itp.).

Teraz moim celem jest skupienie się na samym procesie przekształcania, ale w aspekcie tworzenia za pomocą różnych narzędzi nowego specyficznego mikrokosmosu. Jako przykłady posłużą mi dane z Borne Sulinowa, Milovic i okolic Gulbene i Aluksne (Zeltini, Galgauska). Choć te przykłady są różne, to jak zauważa Murgia «zapewniają spójny zakres, ponieważ wszystkie są zamierzonymi miejscami ekspozycji. Różnorodność form ujawnia się pod względem ich elastyczności, zdolności reagowania na szeroki zakres kontekstów kulturowych» [16, s. 8].

Z pewnością przestrzenie definiowane jako mikrokosmos są powiązane z kontekstem kulturowym, w którym się rozwinęły. Kluczowym jest akt wystawiania [16, s. 8], na który składają się wszystkie elementy inscenizacji oraz doświadczenie samego widza.

W ostatnich latach z powodów ekonomicznych lokalne władze małych miejscowości kładą nacisk na potencjał turystyczny, który również wykorzystuje obok przyrody, rekreacji, sztuki, także przeszłość, a także powiązania wojskowe. To, co jest już historią, może stać się spektaklem. Powstają pierwsze muzea nawiązujące do obecności (w tym także radzieckiej). Podobnie jak muzea skupiają się na dydaktyce, przedstawianiu złożonej historii regionu, a ich

celem jest także zachowanie pamięci o tej przeszłości.

Borne Sulinowo. Miasto w zachodniej Polsce powstałe w 1991 roku w miejsce dawnej zamkniętej radzieckiej bazy wojskowej. Miasto od samego założenia miało charakter wojskowy. Sama infrastruktura została stworzona w latach 1920tych przez Niemców. Większość budynków pochodzi z tego okresu, także i układ ulic, struktura miejska, umiejscowienie poligonu itp. Samo miasto, jak i jego historia zostały już kilkakrotnie opisane ze szczegółami [5–10], więc tu ograniczam się do zaprezentowania podstawowym informacji⁶.

Milovice. Drugim przykładem jaki tu przedstawiam są Milovice w Czechach, które odwiedziłem w 2019 roku. Historia obecności armii radzieckiej w Czechach i na Słowacji jest odmienna od sąsiadujących z nią krajów. Po raz pierwszy wojska radzieckie wkroczyły do Czechosłowacji w latach 1944–1945. Podczas wyzwania zginęło ponad 100 000 żołnierzy radzieckich. Ludność miejscowa traktowała to poważnie i z pewną sympatią dla wysiłków Rosjan, z pewnością z poczuciem wdzięczności. Nastrój ten był powszechny w Czechosłowacji do sierpnia 1968 roku. W tym roku nastąpiła inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację. Według danych czeskich 200 000 żołnierzy weszło na terytorium Czechosłowacji, głównie z ZSRR, NRD, Polski i Węgier⁷. Armia czechosłowacka nie stawiała oporu⁸, gdyż poprzedzające je 20 lat oznaczało uzależnienie albo przynajmniej koordynacja życia z ZSRR.

Według Prokopa Tomka [20] z wyjątkiem żołnierzy Wehrmachtu wszyscy wymienieni użytkownicy mogli współistnieć z ludnością cywilną na tym obszarze. Wehrmacht przesiedlił kilkanaście wiosek. Wojska radzieckie stacjonowały w Milovicach po raz pierwszy od maja do listopada 1945 roku. Wróciły tu w 1968 roku. Na obrzeżach istniejącego miasta Milovice powstało radzieckie miasto wojskowe, które służyło jako kwatera Główna Centralnej Grupy Sił armii radzieckiej. Po wycofaniu Rosjan pozostała duża liczba mieszkań, centrum kulturalne, szpital, szkoły, sklepy,

boiska sportowe, wojskowe obiekty treningowe i szereg innych budynków. Większość z nich była uszkodzona, a część budynków mieszkalnych poradzieckich zburzono. Po wycofaniu się armii radzieckiej, miasteczko zmniejszyło się pod względem liczby ludności z 50 000, co ma wpływ na znaczące zmiany w mieście.

Najstarsza część miasta z architekturą z czasów monarchii austro-węgierskiej pozostała zaskakująco nienaruszona. Zachował też dawny układ, w tym parkowy charakter. Zachowany został cmentarz wojskowy z czasów I wojny światowej, na którym leżą głównie żołnierze włoscy⁹. Miasto próbuje odnaleźć się w nowej sytuacji. Jest położone stosunkowo daleko od większych miast jak Praga czy Brno. Nie ma wielkich możliwości, jednak miejscowi przedsiębiorcy koncentrują się na teraźniejszości. Dawny poligon dla czołgów został przekształcony w park rozrywki i edukacji o nazwie Mirakulum park. Obok niego znajduje się tzw. tankodrom, po którym można jeździć ciężkim sprzętem po pustkowiach. Jeden z budynków został przebudowany na specjalny symulator jazdy na nartach, jedyny taki w Czechach. W innym rejonie poligonu otwarto park safari. Lokalne władze stawiają na turystykę, postawiły wysokie wieże widokowe.

Podsumowując dzisiaj główną atrakcją dzisiejszych Milovic jest przyroda i rozrywka¹⁰. O przeszłości nikt nie pamięta. W 2019 roku przeszłość radziecka nie wywołuje zainteresowania. Osiągnięto dużo w integracji tych terenów na potrzeby cywilne. Jednak duży obszar pozostaje nadal nie zagospodarowany. Miasto sprawia wrażenie sennego i opuszczonego przez ludzi. Młodzi ludzie wyjeżdżają do większych miast za nauką i za pracą. Na dzisiaj sprawia wrażenie przestrzeni przejściowej.

Historia tego miejsca wykazuje pewne podobieństwa do innych baz, także tych położonych w Niemczech, Polsce, na Węgrzech, czy na Łotwie. Część zachowanych do dzisiaj obiektów wojskowych stawiano jeszcze w czasach imperiów, a więc przed I wojną światową. Położenie miasta Milovice, w przeszłości związane z mniej lub bardziej

licznym garnizonem wojskowym, ale przede wszystkim z dala od centrów, wpływa z kolei na jego losy, możliwości ekonomiczne, sposób zagospodarowania, czy zarysowanie kierunku w przyszłość¹¹.

Okolice Gulbene i Alūksne (Zeltiņi, Galgauska). Oba miasta znajdują się we wschodniej części Łotwy. W tym rejonie znajdowały się koszary i bazy wojskowe wojsk radzieckich. Koszary w Alūksne leżące blisko granicy zostały zaadaptowane przez armię łotewską. Pozostające w lesie w rejonie Gulbene (Zeltiņi i Galgauska) bazy raketowe zostały zlikwidowane, a część budynków rozebrana. W tamtejszych lasach znajduje się więcej tego typu baz, o mniejszym zasięgu, po których niewiele zostało, stąd nie dociera tam wielu ludzi¹².

Wybór mój padł na te trzy miejscowości, leżące w trzech państwach – Polska, Czechy i Łotwa – gdyż ich indywidualne historie są bardzo różne, a konteksty kulturowe, polityczne i historyczne również różniące się od siebie. Pominąłem przykłady z innych państw, by prezentowane kontrasty były bardziej czytelne. Porównanie tych trzech miejsc¹³ pozwoli zobaczyć zarówno sposób wykorzystania tych miejsc dzisiaj – wspólnym mianownikiem są dawne bazy poradzieckie – kierunek tych przekształceń, sposób nadawania im nowej formy, a także przekaz jaki można odebrać współcześnie, kiedy odwiedzamy te miejscowości.

KLUCZOWE ELEMENTY MISE-EN-SCENE. W latach 1993–2020 powstały i przekształcały się Borne Sulino, Milovice i pozostałości po dawnych bazach wojskowych wokół Gulbene. W pierwszej kolejności musimy zadać sobie pytanie co to jest za projekt. Odpowiedź w przypadku Borne Sulino brzmi – współczesne miasteczko otwarte na przyszłość, wykorzystujące też swoją unikalną militarną przeszłość. Milovice to miasto nastawione na współczesną rozrywkę, choć wykorzystujące dawne przestrzenie powojenne (lotnisko, budynki), jednak nie nawiązujące do historii wojskowej. W przypadku okolic Gulbene projekt polega na pozostawieniu

ruin w lesie, raczej na zamazywaniu tej części historii, uczynienia ich niewidocznymi (brak oznakowania dróg) itp.

Aby intencje projektu były rozpoznawalne wyodrębnić można nastrój/klimat, postacie oraz tematykę, wokół której obraca się narracja. Wjeżdżając w Borne Sulino ma się wrażenie wejścia w jakiś mikrokosmos. Aby to osiągnąć lokalne władze wykorzystują dawną infrastrukturę, budynki, zwarty plan miasta z zachowaniem jego bram. Miasto ożywa podczas festiwalu pojazdów wojskowych (letni – w sierpniu i zimowy – w lutym), kiedy to dzięki parodom prowadzonym przez całe miasto staje się wielkim żywym muzeum pojazdów wojskowych. To tworzy specyficzny militarny klimat, podkreślany przez hałas pojazdów, czołgów, samolotów, który w kulminacyjnych momentach przeradza się w atmosferę poligonu wojskowego. W dzisiejszych Milovicach dominuje nowa rozrywka, wesołe miasteczko, miejsca lotów szybowców, torów dla samochodów rajdowych. Dostrzec można nastawienie na przyszłość, jednak zmiany są w toku, więc nie do końca dominujące w przestrzeni. Nie odczuwa się już specyficznego mikrokosmosu przestrzeni militarnej. Natomiast miejsca w lesie w okolicy Gulbene mają klimat raczej groźny, podkreślone przez ruiny, opuszczone duże tereny i otaczająca je groza niebezpiecznej śmiertelności broni raketowej gotowej do użycia.

Jakie postacie kojarzą się z tymi miejscami? W przypadku Borne Sulino – przede wszystkim nieobecne wojsko, oficerowie (generałowie) obecni w napisach (ich nazwiska) na tablicach informujących o historii budynków. A podczas dorocznych festiwalu – żołnierze w mundurach nie tylko polskich, ale i radzieckich i niemieckich), kierowcy pojazdów wojskowych, oraz turyści nastawieni na przeszłość. W przypadku Milovic to raczej współcześni turyści szukający rozrywki, nie zwracający uwagi na historię tej miejscowości. W okolicy Gulbene dominuje pustka, przypadkowi zbieracze metalu (nielegalni), byli żołnierze czasem zatrudniani jako przewodnicy znający historie tych baz.

Tematem Bornem Sulinowa jest współczesność i złożona i niełatwa do akceptacji przeszłość, także z Rosjanami i Niemcami. Jak to nazywają 'historia bez cenzury' obrazy tej skomplikowanej przeszłości wypełniają miasto (wystawy muzealne, budynki, zdjęcia na płotach oddzielających poligon itp.), podkreślając głębszy przekaz jakim wydaje się trudne dziedzictwo, w którym musieli się odnaleźć nowi mieszkańcy miasta. Milovice buduje tożsamość miejsca współczesnej rozrywki wymagającej dużej przestrzeni, tu przebija się powrót do cywilnej normalności. Wśród obecnych obrazów wyraźny jest brak odniesień do przeszłości militarnej. Obrazem dominującym w okolicy Gulbene są ruiny, świadczące o tym, że intencją lokalnych władz jest tu zapomnienie o tej groźnej przeszłości.

Kluczowe elementy mise-en-scène nawiązują, a więc także informują o prezentowanej historii, o przedstawianym miejscu oraz odgrywanym czasie. Mikrokosmos stwarza klimat, który inicjuje doświadczenia turystów [21], a co za tym określone rodzaje interakcji. Głównymi elementami sceny w Bornem Sulinowie są ulice, infrastruktura z poligonem, niemieckie budynki wojskowe, rozstawione zdjęcia w publicznym miejscu z czasów niemieckich i radzieckich, co staje się częścią opowiadanej historii, pokazując różne okresy istnienia tego miejsca. W Milovicach nowe elementy sceny związane z rozrywką wskazują na współczesność, prezentują narrację 'nowe w starym poradzieckim bastionie wojskowym'. Lotnisko z torem wyścigowym dla samochodów, tankodrom dla czołgów, jak również park rozrywki Mirakulum czy rezerwat dzikich koni, stanowią współczesną rekreację, dla której niezbędna jest większa przestrzeń. W Milovicach nie ma, poza cmentarzem wojennym z okresu I wojny światowej, odniesień do przeszłości. W okolicy Gulbene głównym elementem dekoracji są ruiny wojskowych budynków, hangarów i zarastający je las. W Galgauska większość wojskowych budynków poradzieckich została zniszczona, a na ich miejscu stworzono strzelnicę dla żołnierzy. W ten sposób likwiduje się dawne

bazy, a część terenu adaptuje się do aktualnych oczekiwań. W przeciwieństwie do Zeltini nie ma tu pozostałości po silosach rakiet.

Sceny tworzy się także przy pomocy rekwizytów. Według Greenblatta obiekty wystawiennicze mają dwie jakości – resonance i Wonder. Według niego rezonans to zdolność obiektu wystawienniczego do przekroczenia przypisanych mu granic, dzięki czemu rozszerza świat i wywołuje w widzach impresje kultury, z której pochodzą. Natomiast Wonder definiuje jako zdolność obiektu wystawienniczego do zatrzymania ruchu widzów i zawładnięcia ich uwagą [19, s. 197]. Moim zdaniem oba rodzaje obiektów można odnaleźć w badanych przypadkach. W Bornem Sulinowie są nimi przede wszystkim zespół poniemieckich budynków oraz różnorodne i w dużej liczbie pojazdy wojskowe. Właśnie te pojazdy wojskowe mają siłę włączania widzów i ich użytkowników w świat, w którym powstały. Niektóre z nich wzbudzają niezwykłą atrakcję. W Milovicach – duże przestrzenie czekające na zagospodarowanie (lotnisko, tankodrom, park rozrywki, oraz rezerwat). Przejazdźka czołgiem też sprawia, że widzowie stają się częścią dawnego świata militariów. Park rozrywki i rezerwat każde na swój sposób wprowadzają w swój mikrokosmos. A w lasach okolicy Gulbene – silosy, w których stacjonowały rakiety gotowe do użycia robią wielkie wrażenie i sprawiają, że, – raczej nieliczni – turyści potrafią sobie uzmysłowić jak funkcjonowało otoczenie w czasach gotowości rakiet z głowicami jądrowymi do ich użycia. Obiekty i przedmioty stanowią część współczesnej opowieści, a mają one siłę, sprowadzającą turystów w dane miejsca.

Uzupełniającym elementem kompozycji są kostiumy. W Borne Sulinowie z pewnością są to mundury różnych wojsk i różnych okresów prezentowane podczas festiwalu pojazdów wojskowych. Noszenie ich przez bardzo wielu uczestników festiwalu należy do odgrywanego tu mikrokosmosu. Ludzie biorą w tym udział indywidualnie, ale jednak «w relacji do otoczenia» [16] sceny. W Milovicach trudno mówić o kostiumach, raczej wskazują one na

współczesność i brak ograniczeń. Natomiast w Gulbene, gdzie poza ruinami, nie ma ludzi, ani napisów informujących o miejscu i jego przeszłości, kostiumy w formie mundurach armii radzieckiej zobaczyć można jedynie w prywatnych fotograficznych albumach byłych wojskowych mieszkających w okolicy. Kostiumy pozwalają zrozumieć opowiadane historie, ale również działania, strukturę społeczną.

Osobnym jest to w jaki sposób przedstawia się te miejsca w internecie. Co przedstawiają, w jaki sposób, jakie zdjęcia i jakie filmy prezentują. Miejsca, z którego prezentowane są te miejsca można porównać do miejsca umieszczenia kamery w filmie. To spojrzenie wyznacza obrazy i ich granice. Każde z tych miejscach znalazło swoje strony lub filmy w internecie. Najwięcej znajdziemy ich prezentujących Borne Sulinowo i Milovice. Zdecydowanie mniej jest ich w Zeltini. Jeśli przyjrzymy się stronom internetowym to pojawiają się w nich wszystkie najważniejsze wątki wymienione wyżej. Można powiedzieć, że znajdziemy tam główne przekazy dotyczące miasta, narracji prezentującej aktualną opowieść, głównych elementów «sceny», rekwizyty i to, co warto zobaczyć. A więc Borne Sulinowo – budynki, poligon, pojazdy wojskowe, ściany z przeszłości niemieckiej i radzieckiej, muzeum, Milovice – lotnisko, centrum rozrywki Mirakulum, tankodrom dla czołgów. A dla okolic Gulbene – silosy pozostałe po rakietach z głowicami nuklearnymi.

Wszystkie te obrazy są intencjonalnie, rozpoznać można w nich aktualny stan i kierunki rozwoju. Na pytanie w jaki sposób komunikowane są scena i mise-en-scene w Bornem Sulinowie najważniejszym elementem są festiwale z «żywą akcją», ale też muzea, czy też mniejsze «kompozycje» jak poligon, jezioro, obóz jeniecki, cmentarz). W produkcjach filmowych tworzy się głębię pola za pomocą skupiania uwagi na pierwszym planie, ale także na drugim lub trzecim. W Bornem Sulinowie najważniejszymi elementami są ponemieckie budynki i poligon, na drugim planie muzeum, a na trzecim jezioro. Każde z nich ma jednak

duże znaczenie i pokazuje, że Borne Sulinowo to nie tylko parady pojazdów wojskowych. W Milovicach poza lotniskiem, tankodromem i centrum rozrywki, na dalszym planie znajduje się cmentarz wojenny z I wojny światowej¹⁴. To chyba jedyny obiekt nawiązujący bezpośrednio do przeszłości. W lasach w pobliżu Gulbene zwracają uwagę ruiny silosów, jednak nie ma zorganizowanych turów. Lokalne władze nie są zainteresowane odwiedzaniem tych miejsc, stąd wszystkie relacje pochodzą z prywatnych odwiedzin.

PODSUMOWANIE. Omawiając dawne bazy radzieckie w wymienionych krajach, należy zauważyć, że bazy wojskowe w ogóle są specyficznym zjawiskiem o wspólnych cechach, wykraczających poza określone armie, okresy i politykę. Generalnie, obce bazy wojskowe zajmują przestrzenie przejściowe: po pierwsze, w rozumieniu ich lokalizacji na trasach strategicznych z wojskowego punktu widzenia, a po drugie, w sensie zamieszkiwania tylko przez krótki okres służby wojskowej. Często te same budynki i infrastruktura służyły poprzedniemu i następnemu reżimowi i jego armiom, gdy nastąpiły zmiany polityczne lub militarne. Definiowanie kryteriów tego, co można uznać za dziedzictwo charakterystyczne dla towarzyszących przemianom pierwotnych funkcji obiektów wojskowych lub postsowieckich baz wojskowych, obejmuje wartość, materialność i upływ czasu [9]. W naszym przypadku nie można mówić o dziedzictwie. Są one przykładem zagospodarowania ich zgodnie z aktualnymi lokalnymi potrzebami. Generalnie mamy do czynienia z odmiennymi działaniami i zachowaniami, gdyż determinowane były one przez różny poziom emocji w Czechach, w Polsce albo na Łotwie. Zresztą podobne procesy zachodzą w Niemczech czy na Węgrzech.

Jeśli chodzi o motyw dziedzictwa, to jego konstruowanie w oparciu o te miejsca, jest akceptowalne z punktu widzenia lokalnego jak i państwa. Powstanie muzeum poświęcone trudnej przeszłości świadczy o próbie uporania się z nią. Decyduje o tym fakt, że eksponowane przedmioty utraciły dawny cel użytkowy.

W Bornem Sulinowie istnieje muzeum, a nawet dwa – drugie prywatne – z kolekcjami przedmiotów, głównie związanych z wojskiem. Ważnym etapem procesu muzealizacji jest przypisanie nowego znaczenia. Wówczas obiekty te reprezentują to, co niewidoczne.

Praktyki wystawieniennicze pokazują kruchość dawnych epok, ludzi z ich relacjami i obiektów. Z drugiej strony w tych przypadkach nie chodzi o daleką geograficznie rzeczywistość, lecz świadczy o lokalnej przeszłości. Zaświadcza o autentyczności tego, co było. Z moich informacji wynika, że nie ma jeszcze takiego muzeum w Milovicach, choć zbiory fotografii z okresu przebywania wojsk radzieckich istnieją. Powstają publikacje książkowe, wystawy fotografii z tego okresu. Dystans do tego okresu różnie w Czechach, więc możliwe są nowe formy. Z pewnością w ciągu najbliższych lat nie będzie takiego muzeum w Gulbene czy w większych miastach Łotwy.

Podane przykłady dawnych baz wojskowych pokazują, że wartości nie są stałe: są przypisywane z zewnątrz i odpowiadają potrzebom współczesnej i historycznej polityki. Różnią się również w zależności od regionu, jego historii oraz zmieniającej przynależności do kraju.

Dokonane wybory i przypisanie im kategorii odzwierciedlają obowiązujący określony sposób myślenia o przeszłości lub jej fragmentach oraz ich ocenę z perspektywy współczesnych potrzeb. Włączenie – selekcja – baz wojskowych do kategorii dziedzictwa kulturowego w Polsce i nie tylko napotyka na różne przeszkody: obiekty spełniały funkcje polityczne, które można traktować jako wartość, ale były symbolicznie obce państwu, narodowo i politycznie, czyli podlegały prawom obcego państwa; wydaje się, że nie mają one zdolności do tworzenia i podtrzymywania poczucia pozornej identyfikacji i więzi społecznej ze współczesnymi ludźmi. Te same podejścia znajdziemy w Łotwie w stosunku do Związku Radzieckiego i Rosji, również w Litwie i w Estonii.

Miejsca te ze względu na skomplikowaną przeszłość w większości nie są traktowane jako miejsca pamięci. A tym samym nie oferują

jasnego przesłania ani wyraźnego wspomnienia. Wiąże to się z faktem, iż pamiętanie nie tylko związane jest z przeszłością, ale może również wskazywać na pewne wizje przyszłości. Widać więc, że sposób wykorzystania zdeterminowany jest przez wiele czynników. Nie tylko własności samych obiektów (autentyczność), ale także politykę pamięci, ideologię, czy elementy mające za cel kształtowanie zbiorowej tożsamości poprzez inscenizacje doświadczenia turystów, skupiając się na konkretnych szczegółach. W tym sensie przekazanie dawnych miejsc militarnych na rzecz turystyki to droga prowadząca do klasycznej lub nieklasycznej muzealizacji, dawne bazy wojskowe mogą więc funkcjonować jak żywe muzea, parki technologiczne, czy ośrodki rozrywki.

W mikrokosmosie rzeczywistość jest odtwarzana, symulowana, wystawiana, wyobrażana i doświadczana [16, s. 8]. W każdym z trzech przypadków mam wielkie przestrzenie, oraz różne poziomy interakcji. W Bornem możemy mówić o ‘military memorabilia’, które stawiane są na pierwszym planie – zarówno pojazdy wojskowe, jak stałe ekspozycje przedmiotów w muzeum, ale też wydarzenia sportowe i zabiegi zdrowotne. W Milovicach stanowią one jedną z kilku opcji, wcale nie najważniejszą – tankodrom. Wśród pozostałych jest park rozrywki, imprezy sportowe związane z lotnictwem i samochodami, a także przyroda. W okolicy Gulbene przeszłość militarna stała się przedmiotem zapomnienia, wyeliminowania, choć nadal wydają się ‘wielkim nieobecny’. Zamiast tego miasto prezentuje się jako zwykle zapomniane raczej miejsca.

Prezentowane narracje w lokalizacji dawnych radzieckich baz wojskowych różnią się, ale występują ze wspólnym tłem. Tło jest częścią dominującej narracji, albo pozostawia tylko pewien ślad o przeszłości. Stosunek między przekazem, sceną a dawnym tłem wojskowych odzwierciedla stosunek współczesnych ‘architektów’ sceny i jej mise-en-scène do militarnej przeszłości tego miejsca. W każdym z tych miejsc rozpoznać można napięcia między obecnością a nieobecnością, między tym, co eksponowane lub pojawia się, a tym, co

pozostaje niewidoczne/nieobecne. W Bornem przeszłość jest obecna, świadomie dyskutowana, a nie zamazywana. W Milovicach podchodzi się do niej z dużym dystansem, nie przypisując żadnego znaczenia. W okolicy Gulbene ta przeszłość stała się absolutnie foreign country.

Przypadek przekształcania baz radzieckich jest odwrotnością mobilności, kiedy ludzie przemierzając się przekraczają granice geograficzne. W tym przypadku zmiany polityczne, a przede wszystkim idące za tym zmiany granic spowodowały głębokie transformacje. Było to raczej przekraczanie linii społecznych i kulturowych uporządkowania w czasie a nie w przestrzeni. Jak widzieliśmy przyniosło to kompleksowe zmiany znaczeń i wartości przypisywanych różnym wydarzeniom

z lokalnej i pamiętanej przez mieszkańców przeszłości. Odnoszą się one do reorientacji statusu miejscowości, kształtowania się tożsamości i podmiotowości wspólnot.

Badania zakończyłem w roku 2020 w wyniku ograniczeń spowodowanych pandemią koronawirusa. Dzisiaj jesteśmy świadkami agresji Rosji na Ukrainę. Ten fakt przeobraża postawy zarówno mieszkańców, jak i władz do omawianych wątków. W przypadku pandemii widoczny jest pewien odwrót od bezpośredniego uczestnictwa w publicznych wydarzeniach, przeniesienie aktywności w stronę wirtualnej rzeczywistości. Wojna i płynące z tego powodu zagrożenia całkowicie odwróciły kontekst trudnej i niechcianej przeszłości. W nowej sytuacji temat wymaga nowych badań.

Endnotes

¹ Na temat rozlokowania radzieckich baz wojskowych można przeczytać więcej [18].

² Prywatne, królewskie, arystokratyczne kolekcje zamieniono w publiczne dostępne dla wszystkich.

³ W przypadku filmu termin odnosi się do wszystkiego, co znajduje się przed kamerą, a więc szerzej bo scenografii, oświetlenia, ale również aktorów [3].

⁴ George Marcus nawoływał do zmiany rozumienia terenu badawczego. Jego celem było uświadomienie sobie współudziału antropologów w uzyskiwaniu wyników wśród badanych, ale również współudział w działaniach z potężnymi kolonialnymi instytucjami mającymi wpływ na aktualne pola badawcze.

⁵ W jego przypadku badania elit istotne okazało się co innego. Kiedy niewielki kontakt istnieje między obu stronami, tam funkcjonowanie obu stron (a może strategię) zależą od specyficznych wyobrażeń na temat tego, co się dzieje gdziekolwiek (po drugiej stronie). To etnografia nie-oczywista według Marcusa (1997). Oznacza to, że początek uznania, że antropologowie mają współ-udział w działaniach z potężnymi instytucjami, które przekształcają teren. Gilbert proponuje badanie jak funkcjonuje rynek finansów kopalnianych zależnie od ich wyobrażeń na temat odległych terenów [11, s. 8].

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=fYWhpEnAP9U>;
<https://www.youtube.com/watch?v=KJOFNokvvnvA>;
<https://www.youtube.com/watch?v=XVzgoFmWFOI>;
<https://www.youtube.com/watch?v=XVzgoFmWFOI>;

<https://szczecinek.com/artukul/borne-w-sierpniu-znow/1195812>.

⁷ 90 % stanowiły jednak wojska radzieckie (Povolny 2010).

⁸ Pomimo braku oporu w pierwszych miesiącach zginęło 135 obywateli kraju [20].

⁹ Cmentarz jest utrzymywany ze środków ministerstwa spraw zagranicznych Włoch.

¹⁰ Podobnie jest w Ralsko, dawnym poligonie blisko granicy z Niemcami, gdzie założono i funkcjonuje Geopark Ralsko. Ten teren jest czasem wykorzystywany także przez wojsko na ćwiczenia.

¹¹ <https://www.mirakulum.cz/pl/uvod-pl/>;

<https://www.tankodrommilovice.cz>;

<https://www.tankodrommilovice.cz/zazitky/sportovni-letiste-mlada-2/>.

¹² <https://vadimpacajev.com/lotwa-glowa-lenina-znad-wyrzutni-byla-sowiecka-baza-raketowa-w-zeltini/>; <https://www.kathmanduandbeyond.com/zeltini-missile-base-latvia/>; <https://www.celotajs.lv/en/e/zeltinurakesubaze>; <https://cumaps.net/en/LV/former-nuclear-missile-base-p40598>.

¹³ W innym miejscu porównałem sposób współczesnego zagospodarowania czterech twierdz militarynych w Polsce i Łotwie [10].

¹⁴ Kilka lat temu cmentarz, na którym leżą pochowani włoscy żołnierze został uporządkowany i odnowiony ze środków finansowych Włoch.

Sources and literature

1. Bennett T. (2004) The Exhibitionary Complex. In: Schwartz, Vanessa R., Przyblyski, Jeannene M. *The Nineteenth-Century Visual Culture Reader*. Routledge: 117–130.
2. Boldāne-Zelenkova I. (2017) Mārciena – between Legacy and Nostalgia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 149–170. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.boldane_zelenkova.
3. Bordwell David – Kristin Thompson. 2001. *Film art. An introduction*. New York: McGraw Hill.
4. Braddock Jeremy, 2013, *Collecting as Modernist Practice*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
5. Czarnecka D (2017) The 'Degraded' Landscape of a Post-Soviet Military Base in Poland: Outside Vs. Inside View. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 121–148. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.czarnecka>.
6. Czarnecka D. (2019) Tourism as remembrance activity: the international gathering of military vehicles in post-military base in Poland. *Český lid*, vol. 106, no 4, pp. 463–490. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.
7. Demski D., Czarnecka D. (2015) Mapping Meanings in the Post-Soviet Landscape of Borne Sulnowo. *Latvijas Vēstures Institūta. Žurnāls*, vol. 95, no. 2. pp. 96–120. URL : https://www.lvi.lv/lv/LVIZ_2015_files/2numurs/D_Demski_D_Czarnecka_Mapping_LVIZ_2015_2.pdf.
8. Demski D. – Czarnecka D. (2018) A Site Shaped by Discontinuity: the Practices of Place-Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, vol. 43, no. 2, pp. 30–52. DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843>.
9. Demski D. (2017) Values, Substantiality, and Passage of Time: Representations and Reinterpretations of Military Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 171–192. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.demski>.
10. Demski D. (2019) From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Český lid*, vol. 106, no 4, pp. 491–514. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.
11. Gilbert PR (2015) Trouble in Para-Sites. Deference and Influence in the Ethnography of Epistemic Elites, *Anthropology in Action*, vol. 22, no 3, pp. 51–61. DOI: <https://doi.org/10.3167/aia.2015.220307>.
12. Grębecka Z. (2017) *Obcy w mieście. Żołnierze radzieccy w pamięci, doświadczeniu i opowieści legniczan*. Kraków: Herito.
13. Harlov-Csörtán M 2017, From the borderland of the iron curtain to european and world cultural heritage, *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 70: 193–224. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.harlov_csortan.
14. Lorke C. (2017) After the end of “little Moscow”: memories, (re)construction, and appropriation of space in Wünsdorf. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 20–50. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.lorke>.
15. Marcus GE (1997) ‘The Uses of Complicity in the Changing Mise-en-Scene of Anthropological Fieldwork’. *Representations*, no. 59, pp. 85–108. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928816>.
16. Murgia C. (2021) Introduction: Staging the Temporary: The Fragile Character of Space [in:] Bauer, Dominique – Murgia, Camilla (eds.). 2021. *Ephemeral Spectacles, Exhibition Spaces and Museums, 1750–1918*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 8–16. DOI: <https://doi.org/10.1017/9789048542932.001>.
17. Sántha I. (2017) «Invisible places, hidden history»: therole of the former «russian airport» in telling stories about thefront in the south vértés region. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 72–96. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.santha>.
18. Seljamaa EH – Czarnecka D – Demski D (2017) «Small Places, Large Issues»: Between Military Space and Post-Military Place. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 7–18. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.introduction>.
19. Starck Lindsay 2019, The «(Dis-)Possessed»: Djuna Barnes’s Nightwood and the Modern Museum [in:] *The Imagery of Interior Spaces* (ed.) Dominique Bauer and Michael J. Kelly, Punctum Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv19c wdj8.12>.
20. Tomek P. (2017) Life with soviet troops in Czechoslovakia and after their withdrawal. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, vol. 70, pp. 97–120. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.tomek>.
21. Urry J. – J. Larsen (2011) *The Tourist gaze 3.0*. London: Sage Publications. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446251904>.
22. Zhanaev A. (2020) A military zone in a dwelling of the Buddhas: Appropriation and re-appropriation of the cultural landscape in Transbaikalia. *Český lid*, vol. 107, no 3, pp. 309–334. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2020.3.02>.

References

1. BENNETT, Tony. The Exhibitionary Complex. In: SCHWARTZ, Vanessa R., JEANNENE M. PRZYBLYSKI. *The Nineteenth-Century Visual Culture Reader*. Routledge, 2004, pp. 117–130 [in English].

2. BOLDANE-ZELENKOVA, Ilze. Mārciena – between Legacy and Nostalgia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 149–170 [in English]. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.boldane_zelenkova.
3. BORDWELL, David, Kristin THOMPSON. *Film Art. An introduction*. New York: McGraw Hill, 2001 [in English].
4. BRADDOCK, Jeremy. *Collecting as Modernist Practice*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2013 [in English].
5. CZARNECKA, Dominika. The ‘Degraded’ Landscape of a Post-Soviet Military Base in Poland: Outside vs Inside View. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 121–148 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.czarnecka>.
6. CZARNECKA, Dominika. Tourism as Remembrance Activity: The International Gathering of Military Vehicles in a Post-Military Base in Poland. *Český lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 463–490 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.03>.
7. DEMSKI, Dagnosław, Dominika CZARNECKA. Mapping Meanings in the Post-Soviet Landscape of Borne Sulino. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls [Journal of the Institute of Vesture of Latvia]*, 2015, no. 2 (95), pp. 96–120 [in English].
8. DEMSKI, Dagnosław, Dominika CZARNECKA. A Site Shaped by Discontinuity: The Practices of Place-Making in a Post-Soviet Military Base in Poland. *Suomen Antropologi. Journal of the Finnish Anthropological Society*, 2018, vol. 43, no. 2, pp. 30–52 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i2.69843>.
9. DEMSKI, Dagnosław. Values, Substantiality, and Passage of Time: Representations and Reinterpretations of Military Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 171–192 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.demski>.
10. DEMSKI, Dagnosław. From Military Sites to Exhibitionary Arenas in Poland and Latvia, 2015–2019. *Český lid [Czech People]*, 2019, vol. 106, no. 4, pp. 491–514 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2019.4.04>.
11. GILBERT, Paul Robert. Trouble in Para-Sites: Deference and Influence in the Ethnography of Epistemic Elites. *Anthropology in Action*, 2015, vol. 22, no. 3, pp. 51–61 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.3167/aia.2015.220307>.
12. GRĘBECKA, Zuzanna. *Strangers in the City. Soviet Soldiers in the Memory, Experience and Stories of Legnica Citizens*. Kraków, Herito, 2017 [in English].
13. HARLOV-CSORTÁN, Melinda. From the Borderland of the Iron Curtain to European and World Cultural Heritage. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 193–224 [in English]. DOI: https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.harlov_csortan.
14. LORKE, Christoph. After the End of “Little Moscow»: Memories, (Re)construction, and Appropriation of Space in Wünsdorf. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 20–50 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.lorke>.
15. MARCUS, George E. The Uses of Complicity in the Changing Mise-en-Scene of Anthropological Fieldwork. *Representations*, 1997, no. 59, pp. 85–108 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.2307/2928816>.
16. MURGIA, Camilla. Introduction: Staging the Temporary: The Fragile Character of Space. In: BAUER, Dominique, Camilla MURGIA, eds. *Ephemeral Spectacles, Exhibition Spaces and Museums, 1750–1918*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021, pp. 8–16 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1017/9789048542932.001>.
17. SÁNTHA, István. “Invisible Places, Hidden History”: The Role of the Former “Russian Airport” in Telling Stories about the Front in the South Vértés Region. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 72–96 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.santha>.
18. SELJAMAA, Elo-Hanna, Dominika CZARNECKA, Dagnosław DEMSKI. “Small Places, Large Issues”: Between Military Space and Post-Military Place. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 7–18 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.introduction>.
19. STARCK, Lindsay. The “(Dis-)Possessed”: Djuna Barnes’s Nightwood and the Modern Museum. In: BAUER, Dominique, Michael J. KELLY, eds. *The Imagery of Interior Spaces*. New York: Punctum Books, 2019 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv19cwidj8.12>.
20. TOMEK, Prokop. Life with Soviet Troops in Czechoslovakia and after Their Withdrawal. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 2017, vol. 70, pp. 97–120 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2017.70.tomek>.
21. URRY, John, Jonas LARSEN. *The Tourist Gaze 3.0*. London: Sage Publications, 2011 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446251904>.
22. ZHANAIEV, Ayur. A Military Zone in a Dwelling of the Buddhas: Appropriation and Re-appropriation of the Cultural Landscape in Transbaikalia. *Český lid [Czech People]*, 2020, vol. 107, no. 3, pp. 309–334 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21104/CL.2020.3.02>.